BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारतातील उद्योजकता, स्टार्टअप्स आणि सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग : आव्हाने आणि संधी

डॉ. संदीप धरमसिंग चव्हाण

सहयोगी प्राध्यापक

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

ईमेल – sdchavhan@gmail.com

सारांश:

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये उद्योजकता, स्टार्टअप्स आणि सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचे (MSMEs) महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. रोजगारनिर्मिती, राष्ट्रीय उत्पन्नवाढ, निर्यात, नवकल्पना, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि प्रादेशिक विकास यांना चालना देण्याचे कार्य हे क्षेत्र करते. भारतामध्ये डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा विस्तार, तरुण मनुष्यबळ, वित्तीय समावेशन आणि शासनाच्या विविध योजनांमुळे उद्योजकतेच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत. तथापि, भांडवलाची कमतरता, कर्जप्राप्तीतील अडचणी, बाजारपेठेतील स्पर्धा, तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव, प्रशासकीय प्रक्रिया आणि उद्योग टिकवून ठेवण्याची समस्या ही प्रमुख आव्हाने आहेत.

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश भारतातील उद्योजकता, स्टार्टअप्स आणि MSME क्षेत्राचे आर्थिक विकासातील योगदान स्पष्ट करणे, उपलब्ध अधिकृत आकडेवारीचे विश्लेषण करणे आणि या क्षेत्रासमोरील आव्हाने व भविष्यातील संधींचा अभ्यास करणे हा आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहितीवर आधारित वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. भारत सरकारच्या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालयाचे अहवाल, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालयाची माहिती आणि प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरोच्या प्रसिद्धिपत्रकांचा आधार घेतला आहे. उपलब्ध आकडेवारीनुसार, आर्थिक वर्ष 2022–23 मध्ये MSME क्षेत्राचे भारताच्या GDP मधील सकल मूल्यवर्धनाचे योगदान 30.1 टक्के होते. तसेच, 31 मार्च 2026 पर्यंत भारतातील DPIIT-मान्यताप्राप्त स्टार्टअप्सची संख्या 2.23 लाखांपेक्षा अधिक झाली होती आणि त्यांच्याद्वारे 23.36 लाखांपेक्षा अधिक प्रत्यक्ष रोजगार निर्माण झाल्याचे केंद्र सरकारने नोंदविले आहे. या पार्श्वभूमीवर उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी वित्तपुरवठा, कौशल्यविकास, तंत्रज्ञान, बाजारपेठ आणि शासकीय योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक असल्याचे संशोधनातून स्पष्ट होते.

प्रमुख शब्द: उद्योजकता, स्टार्टअप्स, MSME, रोजगारनिर्मिती, आर्थिक विकास, नवकल्पना, वित्तपुरवठा, शाश्वत विकास.

प्रस्तावना:

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये भांडवल, श्रम, नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि तंत्रज्ञान यांच्याबरोबर उद्योजकतेलाही महत्त्वाचे स्थान आहे. उद्योजक हा उत्पादनाच्या विविध घटकांचे संयोजन करून नवीन वस्तू, सेवा किंवा व्यावसायिक संकल्पना विकसित करतो. जोखीम स्वीकारणे, बाजारपेठेतील संधी ओळखणे, उपलब्ध संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करणे आणि नवकल्पनांना प्रोत्साहन देणे ही उद्योजकाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारतातील वाढती लोकसंख्या, तरुण मनुष्यबळ, डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि ग्राहकांच्या बदलत्या गरजा यांमुळे उद्योजकतेसाठी नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञान, ई-कॉमर्स, कृषी प्रक्रिया, आरोग्य सेवा, शिक्षण, वित्तीय तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणपूरक उत्पादनांच्या क्षेत्रात नवीन व्यवसाय विकसित होत आहेत.

स्टार्टअप्स प्रामुख्याने नावीन्यपूर्ण कल्पना, तंत्रज्ञान आणि विस्तारक्षम व्यावसायिक प्रारूपांवर आधारित असतात. दुसरीकडे, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग उत्पादन, व्यापार आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. हे उद्योग ग्रामीण आणि शहरी अर्थव्यवस्थेला जोडतात, स्थानिक संसाधनांचा वापर करतात आणि स्वयंरोजगारासह इतर रोजगाराच्या संधी निर्माण करतात.

मात्र, उद्योग सुरू करणे आणि त्याला दीर्घकाळ टिकवून ठेवणे या वेगवेगळ्या बाबी आहेत. व्यवसायाच्या सुरुवातीला भांडवल, प्रशिक्षण आणि बाजारपेठेची आवश्यकता असते; तर उद्योगाच्या विस्तारासाठी उत्पादकता, गुणवत्ता, नवकल्पना आणि स्पर्धात्मकता महत्त्वाची ठरते. त्यामुळे भारतातील उद्योजकता, स्टार्टअप्स आणि MSME क्षेत्राच्या विकासाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधन समस्येचे स्वरूप:

भारतामध्ये उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध शासकीय योजना आणि धोरणे राबविली जात आहेत. तथापि, सर्व उद्योजकांना त्यांचा समान लाभ मिळतोच असे नाही. विशेषतः ग्रामीण भागातील उद्योजक, नवउद्योजक, महिला उद्योजक आणि लहान व्यवसायांना कर्ज, प्रशिक्षण, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठ उपलब्ध करून घेताना अडचणी येऊ शकतात.

स्टार्टअप्सना प्रारंभीच्या टप्प्यात भांडवल उभारणे, ग्राहकांचा विश्वास संपादन करणे आणि व्यवहार्य व्यवसाय प्रारूप विकसित करणे आवश्यक असते. MSME उद्योगांना कच्च्या मालाच्या किमतीतील चढउतार, मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा, तंत्रज्ञानातील बदल आणि देयकांच्या विलंबाचा सामना करावा लागू शकतो.

या परिस्थितीत उद्योजकता विकासातील अडथळे ओळखणे, उपलब्ध संधींचा अभ्यास करणे आणि उद्योगांच्या दीर्घकालीन विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे ही प्रस्तुत संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. भारतातील उद्योजकता, स्टार्टअप्स आणि MSME यांची संकल्पना व स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील या क्षेत्रांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
3. उपलब्ध अधिकृत आकडेवारीच्या आधारे MSME आणि स्टार्टअप्सच्या आर्थिक महत्त्वाचे विश्लेषण करणे.
4. या क्षेत्रांसमोरील आर्थिक, तांत्रिक, व्यवस्थापकीय आणि बाजारपेठीय आव्हाने स्पष्ट करणे.
5. शासनाच्या प्रमुख योजना व धोरणांची भूमिका समजावून सांगणे.
6. उद्योजकता विकासासाठी उपलब्ध संधी आणि आवश्यक उपाययोजना सुचविणे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

संशोधन पद्धती व माहितीचे स्रोत:

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधन हे दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. भारत सरकारचे सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो आणि अधिकृत स्टार्टअप इंडिया व उद्यम नोंदणीविषयक माहिती यांचा आधार घेतला आहे.

आकडेवारीच्या विश्लेषणासाठी टक्केवारी, कालानुक्रमिक तुलना आणि वर्णनात्मक विश्लेषण यांचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनात स्वतंत्र प्राथमिक सर्वेक्षण केलेले नसल्यामुळे निष्कर्ष प्रकाशित अधिकृत आकडेवारी आणि धोरणात्मक विश्लेषणाच्या मर्यादेत मांडले आहेत.

उद्योजकता, स्टार्टअप्स आणि MSME:

- **उद्योजकतेची संकल्पना:**

  उद्योजकता म्हणजे नवीन व्यावसायिक संधी ओळखून उपलब्ध साधनसंपत्ती, भांडवल, श्रम आणि तंत्रज्ञान यांच्या साहाय्याने आर्थिक मूल्यनिर्मिती करण्याची प्रक्रिया होय. उद्योजक बाजारपेठेतील मागणीचा अभ्यास करून वस्तू किंवा सेवा विकसित करतो आणि त्यातून आर्थिक लाभ मिळविण्याचा प्रयत्न करतो.

  उद्योजकता स्वयंरोजगार निर्माण करते, इतरांना रोजगार देते, स्पर्धेला चालना देते आणि उपलब्ध संसाधनांचा उत्पादक वापर करण्यास मदत करते. त्यामुळे बेरोजगारी कमी करणे, उत्पन्नाच्या संधी वाढविणे आणि प्रादेशिक विकास साधणे यामध्ये उद्योजकतेची भूमिका महत्त्वाची आहे.

- **स्टार्टअप्सची संकल्पना:**

  स्टार्टअप म्हणजे नावीन्यपूर्ण उत्पादन, सेवा किंवा व्यवसाय प्रारूप विकसित करून त्याचा विस्तार करण्याचा प्रयत्न करणारा नवीन व्यवसाय. स्टार्टअप्स माहिती तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, कृषी तंत्रज्ञान, आरोग्य सेवा, वित्तीय तंत्रज्ञान आणि ई-कॉमर्स यांसारख्या क्षेत्रांत कार्य करू शकतात.

  भारत सरकारच्या 17 एप्रिल 2026 रोजी प्रसिद्ध झालेल्या माहितीनुसार, 31 मार्च 2026 पर्यंत देशात 2.23 लाखांपेक्षा अधिक स्टार्टअप्सना DPIIT मान्यता देण्यात आली होती. या मान्यताप्राप्त स्टार्टअप्सद्वारे 23.36 लाखांपेक्षा अधिक प्रत्यक्ष रोजगार निर्माण झाल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. या आकडेवारीत केवळ सरकारी मान्यता मिळालेल्या स्टार्टअप्सचा समावेश आहे; ती सर्व कार्यरत किंवा आर्थिकदृष्ट्या यशस्वी उद्योगांची संख्या दर्शवत नाही. (स्रोत: भारत सरकार, PIB, 17 एप्रिल 2026.)

- **सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME):**

  MSME म्हणजे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग. भारत सरकारच्या 1 एप्रिल 2025 पासून लागू झालेल्या सुधारित वर्गीकरणानुसार, उद्योगांचे वर्गीकरण गुंतवणूक आणि वार्षिक उलाढाल या संयुक्त निकषांवर केले जाते.

तक्ता 1 : MSME उद्योगांचे वर्गीकरण:

उद्योगाचा प्रकार	यंत्रसामग्री व उपकरणांतील गुंतवणूक	वार्षिक उलाढाल

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

सूक्ष्म उद्योग	₹2.5 कोटींपर्यंत	₹10 कोटींपर्यंत
लघु उद्योग	₹25 कोटींपर्यंत	₹100 कोटींपर्यंत
मध्यम उद्योग	₹125 कोटींपर्यंत	₹500 कोटींपर्यंत

स्रोत : भारत सरकार, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय; सुधारित MSME वर्गीकरण, 2025.

या क्षेत्रात अन्नप्रक्रिया, वस्त्रोद्योग, हस्तकला, अभियांत्रिकी, फर्निचर, दुरुस्ती सेवा, वाहतूक, माहिती तंत्रज्ञान आणि विविध व्यावसायिक सेवांचा समावेश होतो. MSME उद्योग कमी किंवा मध्यम भांडवलात व्यवसाय सुरू करण्याची संधी उपलब्ध करून देतात आणि मोठ्या उद्योगांना पूरक उत्पादन व सेवा पुरवितात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील MSME क्षेत्राचे योगदान:

MSME क्षेत्र राष्ट्रीय उत्पन्न, उत्पादन, रोजगार आणि निर्यात यांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. या क्षेत्राचे आर्थिक महत्त्व स्पष्ट करण्यासाठी उपलब्ध सरकारी आकडेवारीचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

तक्ता 2 : भारताच्या GDP मधील MSME क्षेत्राच्या सकल मूल्यवर्धनाचा वाटा:

आर्थिक वर्ष	GDP मधील MSME क्षेत्राचा वाटा (%)
2017–18	29.7
2018–19	30.5
2019–20	30.5
2020–21	27.3
2021–22	29.6
2022–23	30.1

स्रोत : भारत सरकार, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय; PIB प्रसिद्धिपत्रक, 22 जुलै 2024.

वरील तक्त्यावरून भारतीय अर्थव्यवस्थेतील MSME क्षेत्राचे योगदान लक्षणीय असल्याचे दिसून येते. आर्थिक वर्ष 2017–18 मध्ये GDP मधील या क्षेत्राच्या सकल मूल्यवर्धनाचा वाटा 29.7 टक्के होता. 2018–19 आणि 2019–20 मध्ये तो 30.5 टक्के झाला. कोविड-19 महामारीच्या काळात 2020–21 मध्ये हा वाटा 27.3 टक्क्यांपर्यंत घसरला. त्यानंतर 2021–22

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

मध्ये तो 29.6 टक्के आणि 2022–23 मध्ये 30.1 टक्के झाला. यावरून महामारीनंतरच्या काळात या क्षेत्राच्या GDP मधील योगदानात सुधारणा झाल्याचे दिसते. तथापि, GDP मधील वाट्यातील बदलावरूनच उद्योगांची उत्पादकता किंवा नफाक्षमता निश्चित करता येत नाही.

तक्ता 3 : भारताच्या निर्यातीतील MSME-संबंधित उत्पादनांचा वाटा:

वर्ष	एकूण भारतीय निर्यातीतील वाटा (%)
2019–20	49.75
2020–21	49.35
2021–22	45.03
2022–23	43.59
2023–24	45.73

स्रोत : भारत सरकार, वाणिज्यविषयक आकडेवारी आणि MSME मंत्रालय; PIB प्रसिद्धिपत्रक, 22 जुलै 2024.

भारताच्या निर्यातीमध्ये MSME-संबंधित उत्पादनांचा वाटा मोठा आहे. 2019–20 मध्ये हा वाटा 49.75 टक्के होता. त्यानंतर 2022–23 मध्ये तो 43.59 टक्क्यांपर्यंत कमी झाला; मात्र 2023–24 मध्ये पुन्हा 45.73 टक्के झाला. या बदलांवरून आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील परिस्थिती, उत्पादन खर्च, मागणी आणि स्पर्धात्मकता यांचा उद्योगांवर परिणाम होऊ शकतो. निर्यातवाढीसाठी उत्पादनाची गुणवत्ता, आंतरराष्ट्रीय मानके, डिजिटल विपणन आणि बाजारपेठेची माहिती यांवर भर देणे आवश्यक आहे.

रोजगारनिर्मितीतील योगदान:

MSME उद्योग स्वयंरोजगार आणि वेतनाधारित रोजगाराच्या संधी निर्माण करतात. लहान उत्पादन केंद्रे, अन्नप्रक्रिया उद्योग, दुरुस्ती केंद्रे, स्थानिक व्यापार आणि विविध सेवा व्यवसायांमुळे ग्रामीण व शहरी भागातील व्यक्तींना रोजगार मिळू शकतो.

भारत सरकारच्या जुलै 2024 मधील प्रसिद्धिपत्रकानुसार, उद्यम नोंदणी पोर्टल आणि उद्यम असिस्ट प्लॅटफॉर्मवर नोंदविलेल्या उद्योगांनी 24 जुलै 2024 पर्यंत 20.55 कोटी रोजगारांची नोंद केली होती. या आकडेवारीत उद्यम असिस्ट प्लॅटफॉर्मवरील अनौपचारिक सूक्ष्म उद्योगांचाही समावेश आहे. ही पोर्टलवर नोंदविलेली रोजगारसंख्या असून तिला स्वतंत्र राष्ट्रीय रोजगार सर्वेक्षणातील आकडेवारीशी थेट समान मानता येत नाही.

प्रादेशिक आणि ग्रामीण विकास:

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

ग्रामीण भागातील स्थानिक कच्चा माल, कृषी उत्पादने, पारंपरिक कौशल्ये आणि हस्तकलेवर आधारित उद्योगांमुळे स्थानिक उत्पन्न वाढविण्याची संधी उपलब्ध होते. उद्योगांची वाढ मोठ्या शहरांपुरती मर्यादित न राहता लहान शहरे व ग्रामीण भागात झाली, तर प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यास मदत होऊ शकते.

नवकल्पना आणि तंत्रज्ञान:

स्टार्टअप्स नवीन उत्पादने आणि सेवा विकसित करून विद्यमान आर्थिक समस्यांवर पर्यायी उपाय शोधतात. डिजिटल व्यवहार, ऑनलाइन शिक्षण, आरोग्य सेवा, कृषी बाजारपेठ आणि पुरवठा साखळी व्यवस्थापन यांमध्ये तंत्रज्ञानाधारित व्यवसायांचा उपयोग वाढत आहे.

भारतातील स्टार्टअप्सची वाढ आणि रोजगारनिर्मिती:

तक्ता 4 : स्टार्टअप्सद्वारे निर्माण झालेल्या प्रत्यक्ष रोजगाराची आकडेवारी:

आर्थिक वर्ष	त्या वर्षात मान्यताप्राप्त स्टार्टअप्सद्वारे निर्माण झालेले प्रत्यक्ष रोजगार
2024–25	3,66,870 पेक्षा अधिक
2025–26	4,99,400 पेक्षा अधिक

स्रोत : भारत सरकार, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, PIB प्रसिद्धिपत्रक, 17 एप्रिल 2026.

आर्थिक वर्ष 2024–25 मध्ये मान्यताप्राप्त स्टार्टअप्सद्वारे 3,66,870 पेक्षा अधिक प्रत्यक्ष रोजगार निर्माण झाले, तर 2025–26 मध्ये हा आकडा 4,99,400 पेक्षा अधिक झाला. या दोन वर्षांतील वार्षिक रोजगारनिर्मितीमध्ये सुमारे 36.1 टक्के वाढ झाली. यावरून स्टार्टअप्सची रोजगारनिर्मितीतील भूमिका वाढत असल्याचे दिसते. ही वार्षिक रोजगारनिर्मितीची आकडेवारी आहे; ती प्रत्येक वर्षाअखेर कार्यरत असलेल्या एकूण कर्मचाऱ्यांची संख्या नाही.

तक्ता 5 : भारतातील स्टार्टअप परिसंस्थेची स्थिती:

निर्देशक	अधिकृत आकडेवारी
31 मार्च 2026 पर्यंत मान्यताप्राप्त स्टार्टअप्स	2.23 लाखांपेक्षा अधिक
या स्टार्टअप्सद्वारे निर्माण झालेले एकूण प्रत्यक्ष रोजगार	23.36 लाखांपेक्षा अधिक
महिला संचालक किंवा भागीदार असलेले मान्यताप्राप्त स्टार्टअप्स	1.07 लाखांपेक्षा अधिक

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

2025–26 मध्ये नवीन मान्यता मिळालेले स्टार्टअप्स	55,200 पेक्षा अधिक

स्रोत : भारत सरकार, PIB, 17 एप्रिल 2026.

भारतामध्ये स्टार्टअप्सची संख्या वाढत असून त्यांचा रोजगारनिर्मिती आणि नवकल्पनांमधील सहभाग महत्त्वाचा ठरत आहे. 31 मार्च 2026 पर्यंत 1.07 लाखांपेक्षा अधिक मान्यताप्राप्त स्टार्टअप्समध्ये किमान एक महिला संचालक किंवा भागीदार असल्याचे नोंदविण्यात आले आहे. ही संख्या एकूण मान्यताप्राप्त स्टार्टअप्सच्या सुमारे 48 टक्के आहे. यावरून स्टार्टअप परिसंस्थेमध्ये महिलांचा सहभाग लक्षणीय असल्याचे दिसते. तथापि, महिला संचालक किंवा भागीदार असणे आणि उद्योगाची संपूर्ण मालकी महिलेकडे असणे या वेगवेगळ्या बाबी आहेत.

तक्ता 6 : महाराष्ट्रातील स्टार्टअप्स आणि रोजगारनिर्मिती:

निर्देशक	31 मार्च 2026 पर्यंतची स्थिती
महाराष्ट्रातील मान्यताप्राप्त स्टार्टअप्स	38,660 पेक्षा अधिक
स्टार्टअप्सद्वारे निर्माण झालेले प्रत्यक्ष रोजगार	4,13,900 पेक्षा अधिक

स्रोत : भारत सरकार, PIB, 17 एप्रिल 2026.

महाराष्ट्र हे भारतातील स्टार्टअप्स आणि रोजगारनिर्मितीच्या दृष्टीने आघाडीच्या राज्यांपैकी एक आहे. राज्यातील औद्योगिक पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक संस्था, वित्तीय सेवा आणि व्यावसायिक केंद्रे उद्योजकतेसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करतात. विदर्भातील कृषी प्रक्रिया, अन्नप्रक्रिया, वस्त्रोद्योग, कृषी तंत्रज्ञान आणि डिजिटल सेवा यांसारख्या क्षेत्रांत स्टार्टअप्सना प्रोत्साहन देण्याची संधी आहे. तथापि, महाराष्ट्राच्या एकूण आकडेवारीवरून विदर्भाचा स्वतंत्र वाटा ठरविता येत नाही; त्यासाठी जिल्हानिहाय माहिती आवश्यक आहे.

उद्योजकता, स्टार्टअप्स आणि MSME क्षेत्रासमोरील प्रमुख आव्हाने:

1. **भांडवलाची कमतरता:**

   उद्योग सुरू करण्यासाठी जागा, यंत्रसामग्री, कच्चा माल, कर्मचारी आणि विपणन यांसाठी भांडवल आवश्यक असते. नवउद्योजकांकडे स्वतःचे भांडवल मर्यादित असल्यास बँकांकडून कर्ज मिळविणे कठीण होऊ शकते. तारण, कर्जइतिहास, प्रकल्प अहवाल आणि परतफेडीची क्षमता यांसंबंधी अडचणी उद्भवतात.

2. **बाजारपेठेतील स्पर्धा:**

   लहान उद्योगांना मोठ्या कंपन्यांशी किंमत, गुणवत्ता, जाहिरात आणि वितरण या बाबतीत स्पर्धा करावी लागते. उत्पादनाची गुणवत्ता चांगली असूनही प्रभावी विपणन व्यवस्था नसल्यास विक्री वाढविणे कठीण होऊ शकते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

3. **तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव:**

   आधुनिक उत्पादन तंत्रज्ञान, डिजिटल विपणन, लेखांकन, डेटा विश्लेषण आणि ऑनलाइन व्यवहार यांचे ज्ञान नसल्यास उद्योगांची कार्यक्षमता कमी राहू शकते. ग्रामीण भागातील उद्योजकांना तांत्रिक प्रशिक्षण आणि तज्ज्ञ मार्गदर्शनाची विशेष गरज असते.

4. **प्रशासकीय आणि नियामक अडचणी:**

   व्यवसायाच्या स्वरूपानुसार नोंदणी, करप्रणाली, परवाने, कामगारविषयक नियम आणि पर्यावरणविषयक अटींचे पालन करावे लागते. प्रक्रिया वेळखाऊ किंवा गुंतागुंतीची असल्यास उद्योजकांचा खर्च वाढतो.

5. **देयकांचा विलंब:**

   मोठ्या कंपन्या किंवा संस्थांकडून वस्तू आणि सेवा पुरविल्यानंतर देयके वेळेवर मिळाली नाहीत, तर लहान उद्योगांच्या रोख प्रवाहावर परिणाम होतो. परिणामी, वेतन, कच्चा माल खरेदी आणि कर्जफेड यांसाठी निधीची कमतरता निर्माण होऊ शकते.

6. **स्टार्टअप्सच्या टिकावाची समस्या:**

   प्रत्येक नावीन्यपूर्ण कल्पना यशस्वी व्यवसायात रूपांतरित होतेच असे नाही. ग्राहकांची अपुरी मागणी, चुकीचे व्यवसाय प्रारूप, जास्त खर्च, अनुभवी मनुष्यबळाची कमतरता आणि तीव्र स्पर्धा यांमुळे काही स्टार्टअप्सना व्यवसाय बंद करावा लागू शकतो.

7. **ग्रामीण व शहरी भागातील असमानता:**

   मोठ्या शहरांमध्ये गुंतवणूकदार, प्रशिक्षण संस्था, तंत्रज्ञान केंद्रे आणि बाजारपेठा तुलनेने सहज उपलब्ध होतात. ग्रामीण आणि लहान शहरांतील उद्योजकांना या सुविधा मिळविण्यासाठी अधिक प्रयत्न करावे लागू शकतात. त्यामुळे उद्योजकतेच्या संधींचे प्रादेशिक वितरण समान नसण्याची शक्यता असते.

उद्योजकता आणि MSME क्षेत्रातील विकासाच्या संधी:

1. **डिजिटल अर्थव्यवस्था:**

   डिजिटल पेमेंट, ई-कॉमर्स, ऑनलाइन जाहिरात आणि सामाजिक माध्यमांच्या साहाय्याने लहान उद्योगांना स्थानिक बाजारपेठेच्या पलीकडे ग्राहक मिळविता येतात. डिजिटल साधनांमुळे विपणन खर्च कमी करणे, विक्री वाढविणे आणि ग्राहकांशी थेट संपर्क साधणे शक्य होते.

2. **कृषी आधारित उद्योजकता:**

   भारतात कृषी उत्पादनांवर आधारित उद्योगांसाठी मोठ्या संधी आहेत. अन्नप्रक्रिया, धान्य साठवण, दुग्धव्यवसाय, कडधान्य प्रक्रिया, तेलबिया प्रक्रिया, शीतगृह आणि कृषी उपकरणे यांसारख्या क्षेत्रांत नवीन व्यवसाय सुरू करता येतात. विदर्भासारख्या कृषिप्रधान प्रदेशात कापूस, सोयाबीन, संत्री, डाळी आणि इतर कृषी उत्पादनांवर आधारित प्रक्रिया उद्योग स्थानिक रोजगार आणि शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नवाढीसाठी उपयुक्त ठरू शकतात.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

3. **महिला उद्योजकता:**

   महिला उद्योजकतेमुळे आर्थिक स्वावलंबन, कुटुंबाचे उत्पन्न आणि स्थानिक रोजगार वाढविण्यास मदत होते. अन्नप्रक्रिया, वस्त्रनिर्मिती, हस्तकला, डिजिटल सेवा, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा या क्षेत्रांत महिलांसाठी संधी उपलब्ध आहेत. महिला बचत गट, सहकारी संस्था आणि स्वयंरोजगार गटांना प्रशिक्षण, वित्तपुरवठा आणि बाजारपेठेशी जोडल्यास या संधी अधिक प्रभावीपणे वापरता येतात.

4. **कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि आधुनिक तंत्रज्ञान:**

   कृत्रिम बुद्धिमत्ता, स्वयंचलित प्रक्रिया, डिजिटल लेखांकन आणि डेटा विश्लेषणामुळे उद्योगांना उत्पादन नियोजन, ग्राहक सेवा, मागणीचा अंदाज आणि खर्च नियंत्रण यामध्ये मदत होऊ शकते. मात्र, तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करताना प्रशिक्षण, माहितीची सुरक्षितता आणि अंमलबजावणीचा खर्च यांचा विचार आवश्यक आहे.

5. **हरित आणि शाश्वत उद्योजकता:**

   सौरऊर्जा, पुनर्वापर, कचरा व्यवस्थापन, पर्यावरणपूरक पॅकेजिंग आणि ऊर्जा कार्यक्षम उत्पादन यांमधून नवीन व्यावसायिक संधी निर्माण होत आहेत. पर्यावरणपूरक उत्पादनांची वाढती मागणी लक्षात घेता हरित उद्योजकता दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला हातभार लावू शकते.

6. **ग्रामीण स्टार्टअप्स आणि स्थानिक उत्पादनांना बाजारपेठ:**

   स्थानिक कौशल्ये, पारंपरिक उत्पादनपद्धती आणि भौगोलिक वैशिष्ट्यांवर आधारित व्यवसाय विकसित करता येतात. ऑनलाइन विक्री, उत्पादक गट, उद्योग समूह आणि सामायिक प्रक्रिया केंद्रांच्या मदतीने ग्रामीण उद्योजकांना मोठ्या बाजारपेठांपर्यंत पोहोचता येऊ शकते.

उद्योजकता विकासासाठी उपाययोजना:

भारतात उद्योजकता आणि MSME क्षेत्र अधिक सक्षम करण्यासाठी पुढील उपाय उपयुक्त ठरू शकतात.

1. **सुलभ वित्तपुरवठा:** नवउद्योजकांना पारदर्शक कर्जप्रक्रिया, आर्थिक मार्गदर्शन आणि पात्रतेनुसार पतहमी सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.
2. **उद्योजकता शिक्षण:** महाविद्यालये आणि कौशल्यविकास संस्थांमध्ये व्यवसाय नियोजन, आर्थिक साक्षरता, विपणन, करप्रणाली आणि उद्योग व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण द्यावे.
3. **तंत्रज्ञानाचा स्वीकार:** MSME उद्योगांना डिजिटल लेखांकन, ई-कॉमर्स आणि आधुनिक उत्पादन तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी तांत्रिक सहाय्य द्यावे.
4. **बाजारपेठेचा विस्तार:** प्रदर्शन, व्यापार मेळावे, ऑनलाइन विक्री व्यासपीठे आणि निर्यात मार्गदर्शनाच्या माध्यमातून लहान उद्योगांना नवीन ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्यास मदत करावी.
5. **ग्रामीण उद्योजकतेला प्रोत्साहन:** कृषी प्रक्रिया, दुग्धव्यवसाय आणि स्थानिक संसाधनांवर आधारित उद्योगांसाठी प्रशिक्षण व पायाभूत सुविधा उपलब्ध कराव्यात.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

6. **महिला आणि युवा उद्योजकांना मदत:** मार्गदर्शन केंद्रे, उद्योजकता विकास कार्यक्रम आणि मेंटॉरशिपच्या सुविधा वाढवाव्यात.
7. **उद्योग समूहांचा विकास:** सामायिक यंत्रसामग्री, चाचणी प्रयोगशाळा, साठवण सुविधा आणि वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध करून उत्पादन खर्च कमी करावा.
8. **वेळेवर देयक:** सूक्ष्म व लघु उद्योगांना देयके वेळेवर मिळण्यासाठी संबंधित कायदेशीर तरतुदींची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.
9. **शाश्वत उद्योग विकास:** ऊर्जा बचत, कचरा व्यवस्थापन आणि पर्यावरणपूरक उत्पादनपद्धतींचा स्वीकार करण्यासाठी उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे.
10. **योजनांच्या परिणामांचे मूल्यमापन:** योजनांमुळे किती उद्योग टिकून राहिले, किती रोजगार निर्माण झाले आणि लाभार्थ्यांच्या उत्पन्नात किती बदल झाला, याचे नियमित मूल्यमापन करावे.

प्रमुख निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधनाच्या विश्लेषणातून पुढील निष्कर्ष समोर येतात.

1. उद्योजकता, स्टार्टअप्स आणि MSME क्षेत्र हे भारताच्या आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे घटक आहेत.
2. आर्थिक वर्ष 2022–23 मध्ये MSME क्षेत्राचे GDP मधील सकल मूल्यवर्धनाचे योगदान 30.1 टक्के होते. यावरून राष्ट्रीय उत्पन्ननिर्मितीतील या क्षेत्राचे महत्त्व स्पष्ट होते.
3. 2023–24 मध्ये भारताच्या निर्यातीतील MSME-संबंधित उत्पादनांचा वाटा 45.73 टक्के होता. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील या क्षेत्राचे योगदान अधोरेखित होते.
4. 31 मार्च 2026 पर्यंत भारतात 2.23 लाखांपेक्षा अधिक स्टार्टअप्सना मान्यता देण्यात आली होती. या स्टार्टअप्सद्वारे 23.36 लाखांपेक्षा अधिक प्रत्यक्ष रोजगार निर्माण झाल्याचे केंद्र सरकारने नोंदविले आहे.
5. भांडवलाची कमतरता, बाजारपेठेतील स्पर्धा, तांत्रिक कौशल्यांचा अभाव आणि देयकांचा विलंब या उद्योगविकासातील प्रमुख अडचणी आहेत.
6. डिजिटल तंत्रज्ञान, कृषी प्रक्रिया, महिला उद्योजकता आणि हरित उद्योग यांमध्ये भविष्यातील विकासाच्या महत्त्वपूर्ण संधी उपलब्ध आहेत.
7. शासनाच्या योजना उद्योगविकासासाठी सहाय्यक ठरू शकतात; परंतु त्यांचा लाभ मिळविण्यासाठी जागरूकता, प्रभावी अंमलबजावणी आणि नियमित मूल्यमापन आवश्यक आहे.
8. ग्रामीण आणि लहान शहरांमधील उद्योजकतेला प्रोत्साहन दिल्यास स्थानिक रोजगारनिर्मिती आणि प्रादेशिक आर्थिक समतोल साधण्यास मदत होऊ शकते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

संदर्भसूची:

1. भारत सरकार, सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय. Annual Report 2024–25. उपलब्ध : https://msme.gov.in/
2. Press Information Bureau, Government of India (2024). Contribution of MSMEs to the GDP. उपलब्ध : https://www.pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=2035073
3. Press Information Bureau, Government of India (2024). Steps Taken to Enhance and Simplify Credit Flow to MSMEs. उपलब्ध : https://www.pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=2038542
4. Press Information Bureau, Government of India (2025). India's Startup Revolution. उपलब्ध : https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2098452
5. Press Information Bureau, Government of India (2026). Government Recognizes More Than 55,200 Startups During FY 2025–26. उपलब्ध :

   https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2253019
6. भारत सरकार. Udyam Registration Portal. उपलब्ध : https://udyamregistration.gov.in/
7. भारत सरकार. Startup India. उपलब्ध : https://www.startupindia.gov.in/
8. Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT), Government of India. Annual Report 2024–25. उपलब्ध : https://www.dpiit.gov.in/